

УДК 321(477):94(477)

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

м. Бахмут

v.m.dokashenko@ukr.net

РЕФОРМА УПРАВЛІННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ «ВІДЛИГИ»

Досліджується проблема взаємозв'язку та взаємозалежності реформи управління виробництвом та будівництвом, а також реорганізація основних ланок політичної системи за виробничим принципом, здійснені політичною командою «відлиги». На основі ретельного аналізу документів автор відхиляє ідею наявності прямого зв'язку між ними та наголошує на безперечності опосередкованого. Доводиться, що зміна організаційної будови партії, рад, профспілок та комсомолу була наслідком глухої протидії місцевих партійно-державних еліт хаотичним ініціативам центру. Зроблено висновок, що зазначене стало можливим через невідповідність реформи управління характеру і типу радянської економіки.

Ключові слова: комсомол, партія, профспілки, місцеві ради, реорганізація політичної системи, реформа управління, центральні органи влади.

Політичні мотиви та ступінь їх впливу на питання управління економікою є важливим елементом характеристики будь-якої політичної системи. Надлишок такого впливу свідчить, у першу чергу, про її недосконалість. В колишньому СРСР ступінь такого впливу традиційно був досить високим. Однак епоха «відлиги» у цьому відношенні перевершила всі можливі очікування. Рівень політизації економічного життя за часів «відлиги» був завищеним настільки, що дозволяє визнати його однією з найбільш характерних рис цієї епохи, а її саму найбільш політизованим етапом усього радянського періоду. Високий рівень політизації бере витоки від зовнішньо показової відмови її лідерів від концептуальних засад сталінізму та розбудови на його запереченні власного економічного концепту. Ця обставина створювала особливо сприятливі умови для політизації економіки. Тому, в будь-якому, навіть у найбільш віддаленому від політики економічному питанні того часу, щонайменше, так це простежуються її сліди. Звичайно ж, владою вони піднімалися на щит власних політичних інтересів. Так, повний провал сталінської політики в соціальній сфері був активно використаний М. С. Хрущовим для зміцнення власних політичних позицій, наприклад, через пакет надзвичайно привабливих соціальних пропозицій.

Зрозуміло, що політичні аспекти можна відшукати в кожній проблемі в усі часи та в

різні епохи. Втім, найбільш виразними вони виявляються лише в тих, що знаходяться на їх зламі. «Відлига» якраз і стояла на зламі класичного сталінізму та його ліберальної поствоєнної моделі, покликаної максимально пристосувати радянське суспільство до умов повоєнного світу. Тому у нас не викликає щонайменших питань та обставина, що політикою тут були просякнуті практично всі без винятку сфери економіки та її управління. За рівнем політизації «відлигу», принаймні за глибиною політичного втручання в економічну сферу, можна порівняти хіба що з сучасним станом українського розвою, який характеризується рішучою відмовою української спільноти від закладених ще в радянську пору основоположних засад функціонування економіки та не менш рішучого пошуку варіанту їх заміни за європейським зразком.

У найбільш узагальнюючому вираженні проблема проникнення політики в економічну сферу, а точніше в сферу управління, виявилася в ході реалізації реформи управління промисловістю і будівництвом, запровадження якої в СРСР почалося з 1957 р. Через 4 з лишком років розпочинається реорганізація основних ланок політичної системи, відлік якої було покладено в 1962 р. В її ході КПРС, ради, комсомол та профспілки були переформатовані за виробничим принципом. Отже, з одного боку, лідери «відлиги» розпочали реформу управління, а з іншого, – ними ж зініці-

ювалася реорганізація партійних органів та їхніх сателітів. Зіставлення цих двох хрущовських трансформацій викликає ряд запитань. Наприклад, чи була остання продовженням реформи управління? Чи, можливо, це було два самостійних і незалежних один від одного проекти? Зрозуміло, що кожен із цих варіантів передбачав абсолютно різний хід розвитку подій. Тому, і з наукової, і з практичної точки зору, активована нами проблема не повинна була залишити байдужими дослідників.

Їх вмотивованість до наукового пошуку, на нашу думку, диктується визначенням глибини проникнення політики в сферу економічного життя, в тому числі й в царину управління. Визначення глибини цього політичного занурення має засвідчити, відповідно, і ступінь розвинутої та досконалості політичної системи, що має першочергове значення для характеристики того чи іншого історичного етапу, в тому числі й «відлиги». Дійсно, якщо ці дві реформи є двома ланками одного нерозривного процесу, то це свідчить про спробу влади комплексно вирішити проблему управління. Виходить, що в угоду реформі управління змінювалася організація політичної системи, яка традиційно вважалася недоторканою для СРСР. Якщо ж ці ланки не були взаємопов'язані, то ми маємо справу з черговою спробою поставити управління економікою під ще більш пильний політичний контроль партії влади. При цьому зазначимо, що ми не бачимо підстав для того, щоб розділити думку одного з партійних працівників того часу Г. К. Крючкова, який розглядає тогочасне розділення партійних органів як одну з багаточисельних імпровізацій М. С. Хрущова, «продиктованої добрими намірами – надати партійній, радянській, громадській роботі більшої конкретності...» [9, 33].

У зв'язку з цим далеко не формальним виглядає з'ясування точки зору на цю проблему сучасних істориків, хоча зразу ж відзначимо, що очікувану нами активність у цьому відношенні вони не виявили. Втім, на це, очевидно, є свої причини, які потребують окремого історіографічного аналізу. І все ж таки, не без приємності зазначимо, що означений аспект проблеми, хоча й за дотичною, але аналізувався українськими дослідника-

ми. Назвемо дві найбільш значущі для нас праці. Це спільна монографія В. К. Барана та В. М. Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)», видана наприкінці 90-х рр. минулого століття. Реформа управління та реорганізації основних ланок політичної системи, для зручності викладу назвемо її саме так, у ній між собою ніяк не пов'язуються. Більше того, остання характеризується авторами не інакше як найбільш різкий приклад поспішного й недостатньо продуманого рішення [1, 103]. Отже, щонайменших точок дотику між двома реформаторськими ініціативами М. С. Хрущова дослідники в цій праці не бачили.

Інший сучасний історик А. М. Русначенко свою позицію з цього приводу висловлює аж занадто суперечливо. «В 1957 р., – пише він у «Нарисах історії України», що вийшли друком минулого року, – Хрущов запропонував поділ усіх партійних органів на дві частини: сільські і промислові, після – введення системи раднаргоспів» [17, 39]. З нашої точки зору, ця фраза не дає можливості з'ясувати істинну позицію дослідника. Більше того, вона викликає більше запитань, ніж дає відповідей. По-перше, чому А. М. Русначенко вважає, що ця пропозиція партійного секретаря прозвучала в 1957 р.? Насправді ж він її виклав значно пізніше, лише в січні 1962 р. у Записці до Президії ЦК КПРС. Для теми нашого дослідження вона має принципове значення, тому на її характеристиці значно докладніше зупинимось дещо пізніше. Допускаємо й те, що автору відоме якесь інше джерело інформації. Але, в такому випадку, жаль, що він на нього не поспішив. По-друге, кінець цитованої фрази заперечує її початок. Мимоволі виникає питання, так коли ж все таки М. С. Хрущов запропонував розділити парторгани: в 1957 р. (тоді коли саме) чи все ж таки після введення раднаргоспів? Усе це дає підстави зробити припущення про похибку, допущену при редагуванні матеріалу. Отже, прикра неточність не дозволяє визначити позицію дослідника, хоча весь виклад матеріалу дає підстави схилитися до того, що вона принципово не відрізняється від вже наведеної нами вище.

Таким чином, актуальність теми, а також недостатня наукова розробленість надають

достатньо підстав для її подальшого поглиблення. За робочу гіпотезу нами взято припущення, що реформа управління та реорганізація основних елементів політичної системи були взаємопов'язаними і взаємозалежними ланками процесу вдосконалення загального механізму управління. Тому мету цього дослідження вбачаємо якщо й не в доведенні, то хоча б у достатній аргументації названого підходу, що, на нашу думку, дозволить комплексно оцінити управлінські перетворення середини 50-х – середини 60-х рр., уникаючи спрощеного, а іноді, навіть, і скептичного їх тлумачення. Для досягнення поставленої мети знадобиться виконати ряд похідних завдань, таких як: з'ясування характеру реформи управління та реорганізації основних структурних елементів політичної системи, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними, визначення чинників, які спонукали ініціаторів «відлиги» піти на такий суперечливий крок. Враховуючи, що предметом дослідження є політична система, його виконання проводитиметься в межах компетенцій політичної історії.

Однак, передусім оговоримо методологічний підхід проведення дослідження. Зазвичай більшість істориків, включаючи й тих, на праці яких ми посилалися вище, в основу свого аналізу організаційних змін партії, рад та громадських організацій покладають чинник випадковості, подаючи їх як результат безсистемності та хаотичності хрущовських реформ. Ми ж сповідуємо принципово інший підхід, який не допускає щонайменшої випадковості в оцінці проведених організаційних змін. По суті, він ставить дослідника перед дилемою. Або реорганізація політичної системи була логічним і наперед продуманим кроком влади, який логічно продовжив реформу управління, або ж він був наслідком дії мотиватора, який протидіяв впровадженню реформи управління.

Останнє вимагає від дослідника визначення тих обставин, що обумовили активізацію факторів втручання в організаційні засади політичної системи. А відтак, особливого значення набуває вибір методу дослідження. На нашу думку, серед їх традиційного комплексу на перший план тут виходить істори-

ко-порівняльний метод (метод компаративістики). Сучасні розробники цього методу виходять з того, що «однаковість (ізоморфність) об'єктів є результатом роботи наукового апарату, а не реальності». Тобто, цей науковий метод дослідження дозволяє порівнювати різнотипні документи. У нашому випадку це документи реформи управління й документи трансформації політичної системи. Тому, якщо погляди будь-кого із дослідників піддаються критиці колег за некоректність порівняння, то це, на думку одного із сучасних теоретиків цього методу М. М. Крома, означає лише те, що автор не зумів зробити правильних висновків із проведених ним порівнянь [8, 147].

Отже, спробуємо уникнути критики, максимумно аргументуючи правомірність обрання цього методу. Почнемо аналіз проблеми із з'ясування того, чи містив Закон СРСР від 10 травня 1957 р. «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю та будівництвом» [10] хоч якісь передумови для розділення політичних, громадських організацій та рад за виробничим принципом. Це питання носить принциповий характер для нашого дослідження, адже якщо такі дійсно мали місце, то ми маємо всі підстави стверджувати про певну наступність рішення Листопадового (1962 р.) пленуму ЦК КПРС, на якому були викладені основні завдання реорганізації [11]. Іншими словами: це буде означати, що названі документи слід розглядати як дві ланки системної реформи. У випадку ж коли такого зв'язку виявити не вдасться, треба буде відшукувати або мотиви такого рішення Пленуму, або віднести його на рахунок волюнтаристських дій Першого секретаря, як це зараз і робить більшість дослідників. При цьому принагідно зазначимо, що радянський законодавець для такого аналізу створював практично ідеальні умови. Керуючись політичними мотивами, він забезпечував їх досить широкими політичними преамбулами. На той час вони були необхідні для переконання спільноти в необхідності прийняття того чи іншого закону. Сьогодні ж, не маючи жодного політичного значення, вони значно розширюють аналітичний потенціал дослідників, дозволяючи повніше зрозуміти

їх політичне призначення. Втім, ретельний аналіз всіх частин Закону, включаючи й преамбулу, не дав навіть жодного натяку на необхідність трансформації основних ланок політичної системи.

Втім, у самому Законі, мабуть, не варто було б шукати розвитку паралельної теми, якою за своєю сутністю було реформування політичної системи. Його завданням була легітимізація нової системи управління, з яким його укладачі справилися повністю. Найбільш точно та ёмно завдання реформи у практичній площині були сформульовані вже у вересні 1957 р. у Постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, що затверджувала перспективний план семирічки. Вищі органи партійної та державної влади звели її завдання до неухильного піднесення народного господарства, розширення прав союзних республік у народногосподарському будівництві, наближення керівництва до виробництва та до ще ширшого залучення до управління трудящих [15, 690].

Значно перспективнішим виглядає пошук зазначених зв'язків у Записці М. С. Хрущова до Президії ЦК, датованої 27 січня 1957 р. Тут він виклав власні міркування (принаймні вони подаються від першої особи) з покращення організації управління промисловістю та будівництвом. Вже наступного дня, 28 січня, цей орган «У принципі схвалив напрямки реорганізації управління, управління промисловістю та будівництвом, викладені у Записці т. Хрущова» [7, 521]. Так ось, у названому документі, як ми того й очікували, все ж таки вдалося виявити ознаки в змінах діяльності найважливіших ланок політичної системи. Вони повинні були стати наслідком проведеної реформи управління, хоча про розбудову партійних, радянських і профспілкових органів за виробничою ознакою в ній не йшлося.

Цим важливим документом М. С. Хрущов визначає характер впливу на партію, профспілки та ради з боку реформи управління. Отже, за ступенем важливості першою в Записці йде КПРС. «Партійні комітети, – відзначає її автор, – отримають дійсну повноправну політичну та керівну владу, вони тоді повною мірою зможуть здійснювати вплив, як на формування планів, так і на їх виконання,

зросте відповідальність партії за стан господарського та культурного будівництва» [7, 533]. Проаналізуємо цю сентенцію. Ключовими у ній, безсумнівно, є словосполучення отримання партією на місцях «повноправної та керівної влади». Відтак, можемо робити висновок, що ініціатор винесення питання реформування системи управління на засідання Президії вважав, що станом на 1957 р. такої влади місцеві партійні організації або не мали, або вона була, на його думку, недостатньою. Тобто, якщо розглядати зазначене у політичній площині, то реформа управління спрямовувалася на зміцнення влади місцевих партійних осередків. А вже потім автором формулюється його мета – вплив на формування планів та їх реалізацію. Отже, одночасно зі зміщенням центру тяжіння в управлінні промисловістю та будівництвом на місця паралельно йшов процес зміцнення влади партії, що означало посилення партійного впливу на економічні процеси. За великим рахунком, реформа залишала незмінним принцип партійного керівництва. Вона лише змістила його з центру до провінції. На нашу думку, це була спроба узгодити неузгоджуване: закони економічного менеджменту з партійним менеджментом радянського зразка.

За цих обставин варто було очікувати на відповідні трансформації в стані привідного паса партії влади – професійних спілок. «При цьому, – писав далі М. С. Хрущов, – зростає і роль профспілок, особливо їх обласних, крайових та республіканських рад, які покликані об'єднати всі профспілки фабрик, заводів, рудників та інших підприємств економічного району». «Тоді, очевидно, – продовжував він, – прийдеться провести певне укрупнення профспілок з врахуванням нової структури управління...» [7, 533]. Нам вже доводилося писати про скорочення кількості галузевих спілок та зменшення їх повноважень і, навпаки, – розширення компетенцій обласних рад профспілок. Тоді, на жаль, у цьому процесі ми побачили лише один бік питання – спробу партії домогтися якомога щільнішої опіки громадської організації з боку обласних партійних комітетів [4]. Однак, при детальнішому вивченні питання виявилось, що це був лише один бік питання. Зараз же, після ретельного

аналізу документів реформи управління, ми розуміємо, що був і інший бік питання, який знаходився в тіні реформи, і тому зразу не був помічений нами. Реформа децентралізації системи управління, яка повинна була стимулювати отримання партією «повноправної політичної та керівної влади», априорі не могла бути реалізованою нею самотужки, без «школи комунізму». Саме тому вона вдалася до її організаційних перетворень. Їх наслідком, на думку партійного очільника, повинно було стати зближення профспілок з робітниками, які вже в нових умовах не змогли б кивати у бік вищих профспілкових органів – ВЦРПС чи Укрпрофради.

Стосовно рад депутатів трудящих у М. С. Хрущова не було цільного бачення перспективи їх реформування. Тому він закликав подумати над цим питанням. Однак, вихідною точкою в його роздумах була думка, у який саме спосіб покласти на них відповідальність не лише за стан роботи місцевої промисловості, а й тієї, що на той час знаходилася у віданні союзних міністерств, а після реформи повинна була потрапити під управління того чи іншого економічного району, а значить – і місцевих рад. Відсутність виробленого плану вирішення питання збивало хід викладу його думки у Записці на декларативність, на кшталт того, що місцеві депутати отримають більше задоволення від своєї роботи на виборних посадах, коли відчують свою відповідальність за виробництво всього економічного району. На жаль, автор не спромігся пояснити, чому вони повинні були радіти саме з цього приводу. Втім, він допускав, що останнє мало надати їм особливої наснаги, а «Ради загалом набудуть дійсних прав місцевих органів державного законодавства», – підсумовував він [7, 533].

Узагальнюючи аналіз Записки М. С. Хрущова до Президії ЦК відзначимо, що в ній порушувалися питання вдосконалення основних ланок політичної системи, але всі вони не були спрямовані на її кардинальну організаційну зміну. Їх завданням було іншим – пристосування основних її ланок, що сформувалися ще за сталінських часів, до досить рішучих змін в системі управління. Іншими словами, запроваджуючи системні управлінські зру-

шення, реформатори «відлиги» розраховували на те, що вносити суттєві корективи до організаційних засад функціонування партії, профспілок, рад депутатів трудящих та комсомолу, над роллю якого в цьому процесі партійний лідер закликав подумати окремо, здійснювати не прийдеться.

Отже, якщо досить рішуча реформація всієї системи управління не передбачала таких же рішучих змін у політичній системі, то, очевидно, варто розпочати пошук тих чинників, які спонукали політичних лідерів «відлиги» вдатися до організаційної зміни будови партії, профспілок, комсомолу та рад депутатів трудящих за виробничою ознакою. Основоположним документом для цього стала Постанова листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про розвиток економіки СРСР і перебудові партійного керівництва народним господарством». Наперед зазначимо, що й цей документ не дає прямої відповіді на запитання про причини такого рішучого кроку. Більше того, в площині цього питання він виглядає абсолютно алогічним. В його вступній частині більше як на сторінку розписано успіхи СРСР в промисловому і сільськогосподарському виробництві, у зростанні матеріального добробуту, а також небувалі звершення в житловому будівництві, що стало можливим завдяки тому, що «партія провела велику роботу з усунення недоліків у керівництві економікою та вдосконаленні управлінням народним господарством на основі ленінських принципів». Та й сама партія «добилася подальшого підвищення ролі комуністів, розширила і зміцнила зв'язки з трудящими, збагатилася новим досвідом політичного керівництва масами» [11, 289; 288].

Це досить розлоге просторікування не дає відповіді на основне питання. Воно не пояснює, чому при таких «успіхах» уже випробувані організаційні форми керівництва народним господарством, які, за твердженням укладачів Постанови, відіграли свою позитивну роль, раптом перестали давати можливість «планомірно і конкретно займатися всіма галузями промисловості та сільського господарства, своєчасно вживати ефективних заходів з усунення недоліків...». Тим більше не було зрозуміло, чому вони почали

породжувати декларативність і кампанійщину в керівництві господарством, стали заважати правильній розстановці партійних кадрів, кращому використанню їх знань та досвіду. Тобто, у Постанові відсутні причинно-наслідкові зв'язки між успіхами в комуністичному будівництві та декларативним і кампанійським стилем керівництва. Звідси абсолютно невмотивований і нелогічний рецепт лікування цього недугу: «перехід до виробничого принципу побудови керівних органів партії знизу доверху» [11, 290].

Зрозуміло, що не розкриваються причини зазначеного і в рішеннях місцевих партійних органів. Складається враження, наприклад, що ЦК Компартії України розглянув це питання скоріше для проформи. І хоч обговорювалося воно на Пленумі ЦК, а з доповіддю виступав Перший секретар М. В. Підгорний, який значно більше уваги приділив недоліками в комуністичному будівництві, що значно згладжувало відсутність причинно-наслідкових зв'язків, однак якогось зрозумілого пояснення ситуації в його доповіді, а також у самій Постанові теж не було. В Постанові Пленуму було записано: «В областях, як правило, мали по два обкоми партії – з керівництва промисловим виробництвом і з керівництва сільськогосподарським виробництвом – і відповідно по дві Ради депутатів трудящих» [6, 780]. Невдовзі всі області Української РСР, за винятком Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької, розділили свої обласні партійні структури навпіл. Аналогічних змін в 19 областях зазнали і Ради. У грудні того ж року Верховна Рада Української РСР прийняла відповідну ухвалу про створення промислових і сільських рад, а весною наступного року відповідний Закон.

Трохи інакше обстоювала справа з громадськими організаціями. Жоден із партійних документів не вимагав проведення цієї процедури в профспілкових та комсомольських організаціях, ні на рівні республік, ні на рівні областей. Поставивши їх в залежне від себе становище, КППС у такий спосіб демонструвала їх формальну «незалежність». Втім, Пленум ЦК КППС «ненав'язливо» звернув особливу увагу профспілкових, комсомольських, а

також інших громадських організацій «на необхідність подальшого розвитку демократичних принципів участі трудящих в управлінні виробництвом, правильного поєднання єдиноначальності з широким залученням мас до управління підприємствами і будовами» [7, 291]. В Україні не знайшлося жодної облпрофради і жодного обласного комітету комсомолу, які б якось інакше розтлумачили наполегливе побажання патрона про участь трудящих в управлінні виробництвом. Слідом за партійними невдовзі були розділені профспілкові та комсомольські органи.

Станом на весну 1963 р. були погоджені всі юридичні формальності перебудови основних ланок політичної системи за виробничим принципом. Однак, щонайменших мотивів їх проведення, якщо такими не вважати гучні гасла партії, яка, власне сама ж їх ініціювала, на широкий загальний винесено так і не було. Дійсно, якщо ні в документах реформи управління, ні в документах, у яких відображено проведення організаційних змін у політичній системі, про це не йшлося, то все зводилося до того, що остання була плодом фантазій нового лідера, який заплутався в своїх реформаційних прожектах. Це означало, що треба було відмовитися від нашої попередньої гіпотези про наявність зв'язку між реформою управління та організаційними змінами в політичній системі. А значить, погодитися з авторами, які розглядали організаційні зміни в партії і в підопічних їй громадських організаціях того часу як погано продуманий і абсолютно не режисований крок нової влади, здійснений мало не з відчаю.

Зовсім випадково в інший бік пошуку спрямували нас спогади помічника В. В. Щербицького. Він був успішним функціонером найвищого рівня й обіймав посаду Голови Ради Міністрів УРСР та був кандидатом в члени Президії ЦК КППС, але в 1963 р. без особливих пояснень був враз з них зміщений. Так ось В. К. Врублевський відставку свого шефа пояснює наступним чином: «Формальним приводом до відставки, – писав він, – стало те, що В. В. не сприйняв поділу партії по «галузевому» принципу. А на відміну від інших – і не мовчав. Не звиклий до такого повороту справи, Хрущов відправляє Щербицько-

го на «заслання» [2, 22]. Не виключено, що відставка дійсно могла мати місце через незговірливий характер. Принаймні на цьому в своїх спогадах настоює й інший діяч КПРС – Г. К. Крючков [9, 93].

За досить тривалий час дослідження проблем «відлиги» ми звикли до «одноставного схвалення» ідей М. С. Хрущова як на урядовому, так і на партійному рівнях, а тому наведено вище виявилася для нас повною несподіванкою. З'ясувалося, що навіть за «ліберального» Хрущова могла мати місце незгода, причому не мовчазна, не у вузькому колі, а така, що стала надбанням досить широкого кола осіб. Причому, це був протест не розбурханого підвищенням цін та зростаючими нормами виробітку натовпу. Це був протест партійно-радянської еліти суспільства. Не випадково, один із дослідників постаті В. В. Щербицького, знаний в Україні історик Ю. І. Шаповал відніс свого героя до числа загальносоюзних лідерів [19, 119].

Втім, ні Ю. І. Шаповалу, ні іншому автору розроблюваної проблеми, О. А. Якубцю, який досліджував постать В. В. Щербицького дещо з іншого ракурсу, не вдалося виявити документального підтвердження слів, наведених В. К. Врублевським [21, 111]. І все ж таки, думається, що ближчою до істини була позиція Академіка П. Т. Тронька, який запевняв, що Голова Ради Міністрів УРСР був переконаний, що розбудова партійних організацій за виробничим принципом стане «новим гальмом на шляху господарського розвитку». Однак, судячи з самої статті, автор схиляється більше до того, що істинною причиною відставки могла послужити його доповідь на Пленумі ЦК, на якому розглядалося питання виконання четвертого року семирічки, що, на жаль, впливає лише з контексту публікації. Дослідник аргументує свою думку тим, що В. В. Щербицький говорив про те, що раднаргоспи розпоршують кошти, і тому не виконують планів капітальних робіт, своєчасно не вводять до ладу виробничих потужностей [18, 111]. По суті, в його доповіді були піддані критиці всі основні «досягнення» Хрущовських перетворень. Якщо враховувати зазначене, то навіть його «переміщення» на посаду першого секретаря Дніпропетровського об-

кому не можна розцінювати інакше як пониження на службових щаблях. До речі, як писав у свої мемуарах колишній секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест, воно стало можливим виключно завдяки безпосередньому заступництву секретаря ЦК КПРС М. В. Підгорного [20, 239].

Досить детальний огляд причини звільнення з посади тодішнього очільника уряду республіки здійснений нами тому, що він дозволяє розглядати заявлену проблему зовсім під іншим кутом. Вона дозволяє припуститись думки про виникнення певної опозиції серед місцевих партійних та державних еліт по відношенню до центру. Дійсно, якщо глава уряду належав до числа тих, хто критично ставився до реформ «відлиги» та, тим більше, відверто про це говорив, то це могло означати, що серед партійних, державних та місцевих керівників різного рангу могли бути аналогічні настрої. Причому настрої місцевих еліт могли коливатися в досить широкому діапазоні: від відвертого їх саботажу неконцентрованих і, з дозволу сказати «розхристаних» ідей «відлиги», до їхньої елементарної посадової бездіяльності. При цьому слід визнати, що сама ідея децентралізації управління давала для цього достатньо підстав, адже вона значно підвищувала значущість місцевих партійних та радянських органів і, навпаки, послаблювала роль центру. На загальному тлі суперечливих реформ це здобувало ґрунт загального невдоволення місцевих чиновників.

Отже, якщо зазначене дійсно мало місце, то говорити про випадковість такої трансформації політичної системи просто не приходиться. Це значить, що команда М. С. Хрущова, втомившись від безкінечних нотацій та погроз на адресу провінції, вирішила зменшити широту її повноважень. Звернімо увагу на ту обставину, що саме в 1962 р. починається другий етап реформи управління, який позначився загальною тенденцією відходу від децентралізації, легітимізованого Законом 1957 р. Кількість раднаргоспів в Україні скоротилася в 1962 р. з 11 до 7, а число економічних районів зменшилося до трьох. В 1960 р. були сформовані Ради народних господарств союзних республік, а в 1962 р. –

Рада народного господарства СРСР, якій було передано функції держплану. Тобто, була вибудована ще одна управлінська вертикаль. Тому необхідність змін в організаційній будові головних ланок політичної системи логічно вписувалася в канву цих заходів.

Логіка таких міркувань вважатиметься виправданою, якщо нам вдасться знайти переконливі докази того, що місцеві еліти дійсно спускали на гальмах ініціативи центру. Звичайно, тут навряд чи варто було розраховувати на якісь гучні та масштабні акції протесту, бо навіть ліберальність «відлиги» мала свої межі. Але певна конфронтація периферії з центром, безперечно, могла мати місце. За ними повинні простежуватися суперечності більш масштабного характеру, вирішення яких не буде залежати ні від одних, ні від інших. У них повинні будуть простежуватися сліди недоліків, притаманних системі, що пов'язані з формою власності, організацією політичного устрою тощо. Спробуємо визначити хоча б деякі з них. Якщо це знайде підтвердження, то цілком логічно буде припуститися думки, що керівники центральних органів влади мали підстави для того, щоб послабити органи місцевої та партійної влади. Ми переконані в тому, що саме розділення партійних організацій, рад, профспілок і комсомолу за виробничою ознакою вело до порушення єдності всередині самих організацій, що значно послаблювало навіть їх потенційний спротив центру. Небезпідставність цього твердження визнається рішенням Листопадового (1964 р.) Пленуму ЦК, в якому було скасовано розподіл партійних органів. У його Постанові вже першим пунктом було зазначено: «З метою посилення керівної ролі партії та її місцевих організацій в комуністичному будівництві ... вважати необхідним повернутися до принципу побудови партійних організацій та їх керівних органів за територіально-виробничою ознакою...» [12, 419]. Отже, в кінці хрущовської епопеї ЦК визнав, що проведені раніше організаційні зміни послаблювали і центральні, і місцеві органи влади.

Повернемося, однак, до причин, що породжували невдоволення місцевих чиновників центром. Найбільш явною з них було скорочення штату раднаргоспів. Пропозиції щодо

цього було надано Радою Міністрів УРСР та Держпланом республіки ще у грудні 1959 р. План скорочення сягнув 5,2% від загальної чисельності управлінців раднаргоспів. Загроза звільнення одразу нависла над 2,5 тисячами управлінців. Наприклад, штат Луганського раднаргоспу мав скоротитися на 205 штатних одиниць, Вінницького – на 497, Харківського – на 120, Херсонського – на 113, а Станіславського аж на 747 [3, арк. 27; 36; 80; 72; 76]. Тут, очевидно, слід взяти до уваги ту обставину, що процес формування штатів цих регіональних установ проходив за тими ж принципами і на тих же засадах, на яких донедавна формувався штат галузевих міністерств. Це значить, що за короткий проміжок часу число апаратних працівників цих регіональних структур перевищило допустимий максимум. Тому в нас не повинен викликати щонайменшого подиву той факт, що особи, які підлягали скороченню, особливих симпатій до ініціаторів цього дійства не могли відчувати, а, відтак, зазначене можна вважати реальним чинником, який міг формувати негативне ставлення до центру.

При цьому слід зазначити, що утворення рад народного господарства, якщо й не всіма управлінцями, то принаймні їхньою часткою, спочатку сприймався як реальний шанс отримати хоча б якусь економічну незалежність від центру. Тобто вони перебували в стані сумлінної омани. Про це досить красномовно свідчать звернення їхніх керівників до Ради Міністрів УРСР та до ЦК Компартії України. Безсумнівно, що у своїй більшості вони мали рацію. Наприклад, в одному з таких листів, спрямованому до цих органів, голова Луганського раднаргоспу просив встановити локальні ціни на будівельні матеріали місцевого виробництва, що значно здешевило б вартість будівництва. Все логічно: транспортні розходи нижчі – значить і роздрібна ціна повинна бути нижчою. По суті, нічого також було заперечити в клопотанні про отримання права використання надпланової продукції на потреби раднаргоспу або створення спеціальних фондів для проведення експериментальних робіт. Не позбавлене сенсу було й таке клопотання, як централізація коштів при організації пайової участі підприємств у

будівництві спільних об'єктів. Наприклад, при тому ж житловому будівництві, яке отримало в ці роки значного розмаху. Зазвичай, ЦК і Рада Міністрів намагалися відбутися звичайними відписками, на кшталт того, що це «не сприятиме зміцненню державної фінансової дисципліни». До речі, така відписка була відправлена до Луганська за підписом того ж В. В. Щербицького, який на той час займав посаду секретаря ЦК КПУ та опікувався промисловими підприємствами. Часто дописувачам відповідали, що питання знаходиться поза межами компетенції республіканський органів, а перебувають у сфері дій Держплану СРСР або Ради Міністрів СРСР. При цьому свою позицію республіканські органи просто не висловлювали і, звичайно ж, перед вищими інстанціями клопотати не збиралися [16, арк. 209–210; 221]. Характерно, що більшість листів йшло за підписом першого секретаря обкому партії та очільника раднаргоспу, що свідчить про змичку керівних партійних і господарських органів на місцях. Останнє значно підсилює наші позиції щодо виникнення глухого спротиву периферії центру.

Мали місце і приклади, коли місцеві господарники, доведені до відчаю нехваткою робочої сили, низькою трудовою дисципліною, пияцтвом, бракоробством, прогулами робітників та досить поблажливим ставленням до цих пороків трудового законодавства, вимагали від центру розробити і законодавчо закріпити суворі заходи зі зміцнення дисципліни праці. Так, голова Сталінського раднаргоспу І. І. Дідик просив Першого секретаря ЦК КПУ О. І. Кириченка клопотати перед вищими органами про застосування жорстких заходів до тих, хто випускає браковану продукцію, прогульників, хто без згоди майстра завчасно залишає робоче місце, не здавши при цьому роботу майстру. Оплату праці пропонувалося здійснювати лише після усунення браку. Два завідувачі відділами ЦК та голова Укрпрофради Ф. К. Москалець у своїй відповіді «роз'яснили» автору пропозицій і колишньому секретареві Сталінського обкому, що головним в керівній роботі є не адміністрування, а досягнення високої свідомої дисципліни серед робітників [13, арк. 85]. Аналогічним є лист керівника Луганського

раднаргоспу. Він просив клопотати про зміну порядку стягнення регресивних позовів, оскільки робітники часто-густо просто нехтували дотриманням норм техніки безпеки, за чим слідували травми, стійка втрата здоров'я і, як наслідок, – регресивні позови, що спричиняли невиправдані матеріальні втрати підприємства. Відповідь керівнику виглядала не менш знущальною, ніж та, що наведена вище: «Відміна існуючого порядку стягнення сум по регресивним позовам послабить увагу до поліпшення умов праці та здійснення заходів з техніки безпеки», – просторікувала у листі-відповіді відповідальна особа Ради Міністрів УРСР [16, арк. 223]. Чим не підстава для глухого протистояння центру?

Звичайно, наведені приклади виглядають достатньо переконливими. Але чи вдалося нам достеменно довести, що організаційні перетворення в основних ланках політичної системи були спробою центральних органів влади послабити значущість місцевих, зростання вагомості яких було ними ж ініційоване? Думається, що ні, хоча підстави для такого припущення все ж таки видаються нам достатньо вагомими. На свою користь можемо також навести витяг з виступу Першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста з доповіді на листопадовому (1964 р.) Пленумі ЦК КПУ, який знову повертав організаційну будову республіканських партійних організацій на територіально-виробничі засади. «Робота по об'єднанню партійних, радянських і комсомольських організацій і їх керівних органів, – наголошував партійний керівник, – не вичерпує всіх назрілих питань впорядкування керівництва господарським будівництвом» [5, арк. 14]. Звернімо увагу, доповідач, пропонуючи об'єднати партійні органи, розглядає цей крок як складову реформи управління. І далі, говорячи вже про її чинники, він наголошував на їх складності, відносячи їх до тих, що «вимагають глибокого і всебічного вивчення», наголошуючи на тому, що для цього потрібен час, щоб, «ураховуючи пропозиції союзних республік, країв і областей, розробити найбільш досконалі форми організації керівництва» [5, арк. 14–15].

Підводячи підсумки викладеного вище, зазначимо наступне. По-перше, слід визнати

абсолютно виправданим висунуте нами припущення про наявність системного зв'язку між реформою управління та організаційними трансформаціями політичної системи. Інша річ, що сліди цих перетворень у реформі управління виявлені не прямо, а опосередковано. Вони стали результатом не запланованої зверху косметичної маніпуляції, яка б не чіпала основних засад функціонування партії, рад, профспілок, комсомолу, а як наслідок протидії місцевих партійних та господарських еліт політиці центру. По-друге, трансформація основних ланок політичної системи була вимушеною дією, що мало свої мотиви та резони. Найвагомим з них була загроза виходу місцевої партійної та господарської влади з-під впливу центру, який з власної ініціативи наділив її особливими повноваженнями. Не без підстав можна стверджувати, що реформа управління виробництвом та будівництвом, вибудована на ідеї децентралізації управління була характерною рисою економіки ринкового типу. Радянська економіка ґрунтувалася на протилежних принципах, які впливали з державної форми власності на засоби виробництва і вимагали суворої централізації всієї системи управління та жорстких командно-адміністративні методів управління. Третій висновок впливає з двох попередніх: гучна відставка М. С. Хрущова та така ж різка критика його реформ як в центрі, так і на місцях, були лише засобом маскування зазначеної суперечності. Остання носила яскраво виражений системний характер яка в межах панівної системи не могла бути вирішена навіть гіпотетично. Їй було вигідніше звинуватити у волюнтаризмі та в усіх тяжких свого вчорашнього кумира, ніж визнати хибність основоположних засад свого формування. Насамкінець зазначимо, що продовження розробки ідей, викладених у цій статті, бачимо в наведенні солідної доказової бази стосовно протистояння місцевої еліти з центром, для чого знадобиться ретельний економічний аналіз діяльності раднаргоспів, що не виключає участі в цьому дослідженні фахівців економічного профілю.

Список використаних джерел

1. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946– 1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К. : Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – 304 с.
2. Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: Правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, слухи, легенды. – Київ : Довіра, 1993. – 254 с.: 8 л. ил.
3. До ЦК Компартії України. Пропозиції Ради Міністрів УРСР та Держплану республіки про скорочення адміністративного персоналу раднаргоспів. 15 жовтня 1959 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Ф.1, оп.31, спр.1372.
4. Докашенко В. М. Метаморфози організаційної будови радянських профспілок (середина 50-х – середина 60-х рр.) / В. М. Докашенко // Грані історії. – Випуск 6: зб. наук. праць. – Горлівка : вид-во Горлівського інституту іноземних мов, 2013. – С. 47–57.
5. Доповідь Шелеста П. Ю. на Пленумі ЦК КПУ 20.11.1964 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1, оп.31, спр.1902.
6. Задачи Коммунистической партии Украины по выполнению решений ноябрьского (1962 г.) Пленума ЦК КПСС «О развитии экономики СССР и перестройке партийного руководства народным хозяйством». 6–7 декабря 1962 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Том второй. – 1941–1976. – К. : Политиздат Украины, 1977. – С. 776–782.
7. Записка Н. С. Хрущёва «Некоторые соображения об улучшении организации планирования производством и строительством» 27 января 1957 г. Приложение к Протоколу № 70 от 28 января 1957 г. // Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записки. Стенограммы. Постановления. – Т. 2. Постановления 1954–1958 / Главный редактор А. А. Фурсенко. – Москва : «Российская политическая академия» (РОСПЭН), 2006. – С. 522–539.
8. Кром М. М. Введение в историческую компаративистику: учебное пособие / М. М. Кром. – СПб : Издательство Европейского университета в Санкт Петербурге, 2015. – 248 с.
9. Крючков Г. К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – 2-е изд. / Худож. оформитель Л. П. Вировец. – Харьков: Фолио, 2009. – 636 с.
10. О дальнейшем совершенствовании организации промышленности и строительством. Закон СССР от 10.05.1957 г. – URL: <http://www.consultant.ru> Дата звернення: 07.05.2018.
11. О развитии экономики СССР и перестройке партийного руководства народным хозяйством. Постановление Пленума ЦК КПСС 19–23 ноября 1962 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 10. – 1961–1965. – 9-е изд., доп. и испр. – М. : Политиздат, 1986. – С. 288–296 (Далі: КПСС в резолюциях...).
12. Об объединении промышленных и сельских областных, краевых партийных организаций. Постановление Пленума ЦК КПСС 16 ноября 1964 г. // КПСС в резолюциях. С. 419 – 420.
13. Письмо Председателя Совета народного хозяйства Сталинского экономического административного района И. И. Дидык секретарю ЦК КПСС А. И. Кириченко // ЦДАГО України, Ф.1, оп.31, спр.779.
14. Постановление Президиума ЦК КПСС «Об улучшении организации руководства промышленностью и строительством. 28 января 1957. Строго

- секретно // Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи. – С. 521–522.
15. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О разработке перспективного плана развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 годы». Приложение 1 к пункту I прот. № 113. Проект [19 сентября 1957 г.] // Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи. – С. 689–691.
16. Пропозиції щодо вдосконалення роботи Луганського раднархозу. 21 липня 1959 р. // ЦДАГО України, Ф.1, оп.31, спр.1371.
17. Русначенко Анатолій. Нариси новітньої історії України. Книга 5 / Анатолій Русначенко. – К. : Видавець Олег Філюк, 2017. – 539 с.
18. Тронько П. Т. В. В. Щербицький (1918–1990) / П. Т. Тронько // Український історичний журнал (УІЖ). – 2003. – № 1. – С. 109–117.
19. Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: Особа політика серед обставин часу / Ю. І. Шаповал // УІЖ. – 2003. – № 1. – С. 118–129.
20. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду» Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала. – К. : АДЕФ-Україна, 2011. – 1120 с.
21. Якубець О. А. В. Щербицький та ідеологія: До питання щодо причин «Маланчуківщини» / О. А. Якубець // УІЖ. – 2014. – № 5. – С. 107–125.

VIKTOR DOKASHENKO

Bakhmut

MANAGEMENT REFORM AND ORGANIZATIONAL TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM OF THE THAW

The article explores the problem of interconnection and interdependence of the production and construction management reform and the reorganization of the political system's main elements on the production principle conducted by the political team of the Thaw. On the basis of a careful analysis of the documents, the author rejects the idea of a direct link between them and insists on absoluteness of an indirect one. It is proved that the change in the organizational structure of the party, trade unions, Soviets and Komsomol was the result of the local party-state elites' deaf opposition to the chaotic initiatives in the center. It is concluded that the aforesaid became possible because there was a discrepancy between the management reform and the nature and type of the Soviet economy.

Key words: Komsomol, local Soviets, party, trade unions, political system reorganization, management reform, central authorities.

ВИКТОР ДОКАШЕНКО

г. Бахмут

РЕФОРМА УПРАВЛЕНИЯ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ «ОТТЕПЕЛИ»

Исследуется проблема взаимосвязи и взаимозависимости реформы управления производством и строительством, а также реорганизация основных звеньев политической системы по производственному принципу, проведенных политической командой «оттепели». На основе тщательного анализа документов автор отклоняет идею наличия прямой связи между ними и настаивает на безусловности опосредованной. Доказывается, что смена организационного строения партии, профсоюзов, советов и комсомола были следствием глухого противодействия местных партийно-государственных элит хаотическим инициативам центра. Сделан вывод, что указанное стало возможным через несоответствие реформы управления характеру и типу советской экономики.

Ключевые слова: комсомол, местные советы, партия, профсоюзы, реорганизация политической системы, реформа управления, центральные органы власти.

Стаття надійшла до редколегії 30.05.2018